

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

AZAD ƏSƏD OĞLU ZEYNALOV

NAXÇIVAN PALEOLİTİ

5505.02 – Arxeologiya

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Daş dövrü arxeologiyası" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Derevyanko Anatoliy Panteleyeviç**
Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, tarix elmlər doktoru, professor

Rəsmi oponentlər: **Hidayət Fərrux oğlu Cəfərov**
tarix elmləri doktoru, professor

Larisa Vitalyevna Kulakovskaya
tarix elmlər namizədi
Ukrayna Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya İnstitutu

Aparıcı elmi müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin "Ümumi tarix" kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdindəki 5505.02 – "Arxeologiya" İxtisası üzrə tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən F/D 01.171 sayılı Dissertasiya Şurasının "_02_"_05_2014-ci il tarixli iclasında saat "___" keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, AZ 1043, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "___" "_____" 2014-ci ildə göndərilmişdir.

F/D 01.171
Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi:

Səfər Hüseyn oğlu Aşurov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bəşəriyyətin ən qədim keçmişi, antropogenez, sosiogenez kimi məsələlər arxeoloqların, antropoloqların, son illərdə isə paleogenetiklərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problemə marağın dərəcəsi çox vaxt bu sahədə elmi kəşflərdən bilavasitə asılı olmuşdur. Lakin hər bir yeni kəşf problemin özünün dəqiqləşdirilməsi ilə yanaşı yeni suallar doğurur, ardınca da yeni fərziyyələr yaranırdı. Bu cür fərziyyəvi təshih edilmələrdən Azərbaycanın tarixdən qabaqkı dövrü də qurtara bilməmişdir.

Hələ, 60-70 il qabaq müzakirələrin mövzusu Azərbaycanın müxtəlif regionlarında tapılan nadir, tək-tək təsadüf edilən daş tapıntılar olmuşdur. Onları daş dövrü əmək alətləri kimi təqdim etməklə, müəlliflər, Azərbaycan ərazisinin hələ paleolit dövründə ibtidai insanlar tərəfindən məskunlaşdığını göstərmək istəyirdilər. Bu cür ehtimallar üçün kifayət qədər əsas var idi. Keçən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində təkcə Qafqazda deyil, qonşu Türkiyə və İran ərazilərində də paleolit düşərgələri artıq kəşf edilmiş və qismən öyrənilmişdi. Belə fərziyyəvi baxışların formalaşmasına Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın dördüncü dövr əlverişli paleoekoloji mühiti əsas verirdi. Fərziyələrin irəli sürülməsini stimullaşdıran əsas dəlil ilk növbədə, 1938-ci ildə Abşeron yarımadasında, Bakı ətrafındakı Binəqədi qəsəbəsinin ərazisində insanın ibtidai formalarının yaşaması üçün əlverişli şəraitin olması və qədim ovçular üçün zəngin yem mənbəyinin olmasını göstərən dördüncü dövr fauna və flora "qəbiristanlığının" tapılmasıdır.

Faktiki olaraq keçən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanın arxeologiya elmində özünü çox gözləməyə vadar etməyən paleolit kəşflərinin abuhavası var idi. Yalnız XX əsrin ikinci yarısının birinci onilliyində Azərbaycanın ərazisində mağara tipli dörd paleolit düşərgələri aşkar edilmişdir ki, onlardan biri olan Azıx mağarası bu sahədə onilliklər ərzində etalon abidə olmuşdur. Bu abidə ətrafındakı müzakirələr hələ də davam edir. Azıx mağarasını tədqiq edən alimlərin fəaliyyəti təkcə yeni cəsarətli fərziyyələrin irəli sürülməsi üçün deyil, həm də regionda yeni tədqiqatlar üçün də möhkəm nəzəri baza yaratdı.

Son üç onillikdə olan kəşflər, diqqət mərkəzini tədqiqatçıların çoxu tərəfindən qəbul edilən Afrikanın bəşəriyyətin ilk vətəni olması haqqındakı müzakirələrdən Homo sapiens tipli müasir insanın formalaşması və onunla sıx bağlı olan orta paleolitdən yuxarı paleolitə keçid probleminə

yönəltmişdir. Bu baxımdan paleolit bu iki mərhələsinin keçid dövrünə aid olan abidələr xüsusi maraq kəsb edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi bir neçə cəhətdən maraqlıdır. Mədəni baxımdan bu dövr, daşıyıcıları neandertallar olmuş orta paleolit mədəniyyətinin tamamlanması, eyni zamanda, qədim daş dövrünün final mərhələsinə, yuxarı paleolit mədəniyyətinə keçiddir. Antropoloji baxımdan isə, Homo nəslindən olan müasir bioloji insan növünün səhnəyə çıxması ilə nəticələnmiş Homo sapiens növünün yer üzərində hakim olmasının başlanğıcıdır.

Qafqazda orta paleolit son mərhələsinə 36-32 minilliklər aid edilir. Qafqazda mustye düşərgələrinin daha son dövrlərdə, 30 min il və hətta 20 min il əvvəl də fəaliyyət göstərməsi haqda, yəni Avrasiyada yuxarı paleolit geniş yayıldığı dövrə aid də məlumatlar vardır, lakin onların dövrünü təsdiq edən etibarlı sübut yoxdur. Naxçıvan MR ərazisində bu günə kimi yeganə məlum olan Qazma paleolit düşərgəsi üçün 31 min il kalibrələnmiş radiokarbon tarixi onu Qafqazda ən cavan orta paleolit abidələrdən biri kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

Azərbaycanda orta və yuxarı paleolit mədəniyyətləri eyni zamanda mövcud olmuşmu, və ya orta paleolit mədəniyyəti yuxarı paleolit mədəniyyətinə təkamül etmişmi? Ola bilər iki dövrün hüdudunda biz Homo nəslinin ən azı iki növünün – Homo sapiens və Homo neanderthalensis – növlərinin əlaqələrinin sübutunu tapırıq. Hansı ki, bu əlaqələrin nəticəsində daha primitiv aborijen növü daha progressiv gəlmə növün texnologiyasını əxz etmişdir. Biz, Qazma mağarasındakı orta paleolit abidəsinin tədqiqat zamanı bu və başqa suallara cavab verməyə çalışmışıq.

Tarix “res gestae” (hadisələr, əməllər a lat.) elmidir, faktiki məlumatların interpretasiyası yolu ilə insanların keçmiş fəaliyyəti haqqında suallara cavab vermək təşəbbüsüdür. İnsanın formalaşması prosesi heç də düzxətli deyil. Bu prosesin son mərhələsi – müasir bioloji insanın – Homo sapiensin formalaşması prosesinin yekun mərhələsi orta paleolit mədəniyyətinin tamamlanması və yuxarı paleolit mədəniyyətinin başlanması ilə eyniləşdirilir. Qazma mağarasındakı mədəni təbəqələr məhz bu dövrə aid edilir.

Tədqiqat işində, biz, Homo sapiens ilə çox güman ki, bağlı olmayan, lakin, onun əmələ gəlməsində öz rolunu oynamış, bəşəriyyətin uzun və dumanlı tarixindən bir “kiçik epizodun” yazılması üçün, Qazma paleolit düşərgəsindən əldə edilmiş zəngin faktiki (arxeoloji, paleontoloji və s.) materialı hər tərəfli şərh etməyə çalışmışıq.

Qazma mağarasının materialları üzərində işləyərkən yeni hipotetik məsələlərin qoyuluşundan çəkinməyə çalışırdıq və J.-K.Qarden tərəfindən son dərəcə aydın ifadə edilmiş arxeologiyanın tarixiliyi məsələsinin həlli üzərində diqqətimizi cəmləşdirirdik. O, yazırdı: “Qədim xalqların tarixini və həyat tərzini öyrənmək məsələsini qarşısına qoymadan yalnız qədim zamanın maddi qalıqlarının tədqiqi ilə məşğul olsaydı, arxeologiya hər bir mənasını itirmiş olardı”.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Arxeoloji abidənin, xüsusilə paleolit abidələrinin, tədqiqi zamanı araşdırılan obyektin xronoloji çərçivəsini qabaqcadan müəyyən etmək çətindir, bəlkə də, mümkün deyil, çünki, onun nə qədər qədim olacağı və hansı dövrü əhatə edəcəyi məlum deyil. Bu səbəbdən də tədqiqatın xronoloji çərçivəsi abidənin özünün öyrənilməsinin nəticələri ilə müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi mağaranın hər üç mədəni təbəqəsini əhatə edən orta paleolit mustye mədəniyyətinin final mərhələsidir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. 1953-cü ildə Azərbaycanın qərbində Damcılı mağarasında birinci paleolit düşərgəsinin aşkar edilməsi ölkədə paleolit dövrünün planlı və sistemli öyrənilməsinin təməlini qoymuşdur. Azərbaycanda paleolit öyrənilməsinin əlli ildən çox olan tarixi ərzində 40-a yaxın paleolit abidəsi aşkar edilmişdir. Lakin, onların cüzi bir hissəsi dəqiq stratigrafiyası olan mədəni təbəqəli arxeoloji abidələrdir. Bunlar Azıx, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma və Buzeyir mağara düşərgələridir. Paleolit düşərgələrinin çoxunda mədəni təbəqələr qarışıq vəziyyətdə olmuşlar. Onların əksəriyyətini açıq tipli abidələr və ya tək-tək tapıntılar təşkil edir ki, bunlar da nəinki abidənin tipinin müəyyən edilməsinə (stasionar düşərgə, emalatxana, ovçu düşərgəsi və s.), heç abidənin tam dəyərli öyrənilməsinə də imkan vermir.

Azərbaycanın bütün stratigrafiyalı paleolit düşərgələri Kiçik Qafqazda – onun qərb kənarından başlayaraq (Daşsalahlı mağarası) Azərbaycanın ərazisi boyu cənub-qərb kənarına qədər (Qazma mağarası) ərazidə yerləşmişdir. Daha bir, dəqiq stratigrafiyası olan düşərgə Cənubi Qafqazın cənub-şərqində – Taliş dağlarında (Buzeir mağarası) yerləşmişdir.

2012-ci ilə qədər Böyük Qafqazın cənub yamacları və Böyük və Kiçik Qafqaz dağları arasındakı geniş ərazi az tədqiq edilmişdi. 2012-ci ildə ilk dəfə olaraq Böyük Qafqazın Cənub yamaclarında, Azərbaycan ərazisində Xorqaya paleolit mağara düşərgəsi və Şəmkir, Mingəçevir su anbarları sahillərində erkən paleolit tapıntı yerləri aşkar edilmişdir.

Bizi maraqlandıran xronoloji çərçivədə yerləşən abidələr stasionar düşərgələrin əksəriyyətini təşkil edir ki, bunlar da Tağlar, Qazma, Buzeir orta paleolit mağara düşərgələri və ehtimal ki, Azərbaycanın orta paleolit mədəniyyətinin ən qədim dövrünə aid olan Azix mağarasının III təbəqəsidir. Çox ehtimal ki, bu xronoloji çərçivəyə açıq tipli düşərgələrin də əksəriyyəti daxildir.

Lakin, məlum olan abidələrdən tam tədqiq edilmiş abidələr tək-tükdür və onlara aid əlçatan nəşrlər isə daha azdır. Belə abidələrə ilk növbədə daha çox öyrənilmiş Tağlar mağarası, Azix mağarasının III təbəqəsi, Daşsalahlı və Qazma mağaraları aiddir. Onlar, nəinki paleolit abidələrinin öyrənilmə metodikası əsasında tədqiq edilmiş, hətta, tam həcmdə (Qazma istisna olmaqla) dərc edilmişdir. Damcılı mağarası da kifayət qədər öyrənilmişdir, lakin təbəqələrin həddən artıq qarışması və stratigrafiyanın olmaması, orta paleolit materiallarının azlığı (20 ədəd.) bu düşərgəni dayanıqlı orta paleolit abidəsi kimi qəbul etməyə imkan vermir.

Açıq orta paleolit düşərgələrinin əksəriyyəti də yaxşı öyrənilmişdir, lakin onların əksəriyyətinə aid nəşrlər, ya ilkin məlumatlarla, ya da daş məmulatlarının tam texniki xarakteristikaları və statistik məlumatları verilmədən yalnız, müəyyən edilmiş tipoloji qrupların ümumi sayının göstərilməsi ilə məhdudlaşır.

Ümumiyyətlə, orta paleolit abidələrinin tədqiqi dərəcəsini qiymətləndirərək, Azərbaycanda 20-30 il bundan əvvəl tədqiqatçıların zamanın tələbləri və bilik səviyyəsinə uyğun apardığı tədqiqatların əhəmiyyətini qəti əksiltməyərək etiraf etmək lazımdır ki, biliklərin müasir səviyyəsini və bu dövr ərzində toplanmış zəngin faktiki material nəzərə alınmaqla həmin işlər, elmi cəhətdən yenidən baxılmalıdır. Yeni təhlillər daş məmulatlarının texniki-tipoloji xarakteristikalarına aid deyil, baxmayaraq ki, orada da bəzi düzəlişlər mümkündür. Qaşov qaşov olaraq, itiüclu da itiüclu olaraq qalır və s. Söhbət ümumiləşdirilmiş nəzəri nəticələrə yenidən baxılmasından, başqa sözlə, faktiki materialla təsdiq olunan ümumiləşdirilmiş nəzəri nəticələrin alınması üçün arxeoloji abidənin qazıntısı zamanı əldə edilmiş arxeoloji materialların kompleks təhlilindən gedir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təqdim edilmiş dissertasiya işinin əsas məqsədi “tarixilik məsələsinin” həlli üçün – mağara sakinlərinin həyat tərzinin, istehsal fəaliyyətinin və qrupdaxili münasibətlərin səviyyəsinin, onların ovçuluq obyektlərinin və həmhüdəd ərazilərdəki sinxron abidələr arasında bu abidənin yerinin müəyyən edilməsi üçün Qazma orta paleolit

mağara düşərgəsindən tapılmış bütün arxeoloji və paleontoloji materiallarının elmi təhlilidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün Qazma orta paleolit mağara düşərgəsi kolleksiyasının öyrənilməsi zamanı qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- daş materiallarının sistemləşdirilməsi, onların ətraflı texniki-tipoloji xarakteristikası;

- bu və ya digər daş alətlərin hazırlanması zamanı istifadə olunan texnoloji üsulların və alqoritmlərin müəyyən edilməsi;

- fauna növlərinin təyin edilməsi;

- Qazma orta paleolit materiallarının regionun (Qafqazın, Zaqrosun) eyni yaşlı və eyni mədəniyyətli abidələri ilə ümumi və fərqləndirici əlamətlərinin müəyyən edilməsi;

- paleocoğrafiya, geomorfologiya, paleontologiya, palinologiya mütəxəssisləri və radiokarbon analizi məlumatlarının cəlb edilməsi ilə abidənin öyrənilməsində kompleks yanaşmanın tətbiqi.

Tədqiqatın obyektı və metodları. Dissertasiya işinin obyektı Qazma orta paleolit mağara düşərgəsinin öyrənilməsi müddəti ərzində əldə edilmiş arxeoloji materiallardır. Abidədə arxeoloji qazıntılar 1983, 1987-1990-cı illərdə müəllifin bilavasitə iştirakı ilə, 2008-2011 və 2013-cü illərdə onun rəhbərliyi ilə aparılmışdır.

Qazıntılar, çöl tədqiqatlarının yeni metodları əsasında, ən yeni texniki üsullar tətbiq edilməklə, yəni, sonradan planda göstərilməklə tapıntıların kvadratlar üzrə təsbitinin tətbiqi yolu ilə aparılmışdır. Daş materiallarının kameral işlənməsi Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Daş dövrü arxeologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Qranulometrik analizlər Azərbaycan MEA Coğrafiya İnstitutunun Paleocoğrafiya şöbəsində edilmişdir. Palinoloji təhlil Rusiya EA Coğrafiya İnstitutunun (Moskva şəh.) Təkamül coğrafiyası şöbəsində edilmişdir. Sümüklərin radiokarbon (C14) analizi İspaniya Milli sürətləndirici mərkəzinin (Centro Nacional de Aceleradores) (Sevilya şəh.) GAZS-11-10 laboratoriyasında edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Tədqiqat qədim daş alətlərin bütün əsas təhlil üsullarını əhatə etmişdir. Məlum olduğu kimi, arxeoloji abidənin, xüsusən paleolit abidəsinin tədqiqi ilk növbədə əldə edilmiş artefaktların sistemləşdirilməsini və təsvirini, yalnız, bundan sonra həyat tərzini, məişət, sosial münasibətlər, təsərrüfatın və ovçuluğun aparılması formaları və üsulları, mənəvi təsəvvürlər və s. məsələlərin təhlilini təxmin

edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün həmçinin etnoarxeoloji tədqiqatların nəticələrindən, xüsusən avstraliyalıların daş alətlərinin təhlili və müasir ovçuların ov üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsası kimi, Qazma materiallarının tədqiqində, onların müqayisəli təhlilində, ölkəmizdə və xaricdə nəşr olunmuş müasir elmi ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq Qazma orta paleolit mağara düşərgəsi materiallarının kompleks tədqiqinin nəticələri təqdim edilmişdir:

– ilk dəfə qazıntılar müddəti ərzində Qazma mağarasında əldə edilmiş bütün daş materiallarının ətraflı texniki-tipoloji xarakteristikası verilir;

– düşərgənin daş materialları sistemləşdirilmiş, onların ümumi sayından müxtəlif tip hazırlıqların və alətlərin faiz nisbəti müəyyən edilmişdir;

– ilk dəfə ən zəngin fauna materialının cəlb olunması ilə qranulometrik və palionoloji analizlər əsasında mağara rayonundakı paleoiklim və paleolandşaft yenidən qurulmuş, mağara sakinlərinin əsas ov obyektləri müəyyən edilmişdir;

– V və VI təbəqələrdə üç ocağın və onlardan birinin ətrafında daş düzümünün, habelə deşmə izləri olan üç xırda sümük məmulatlarının mövcudluğu Qazma mağarası sakinlərinin həyat tərzini, məişətini və yaşayış yeri qurulmasının sabitləşmiş vərdişlərini ilk dəfə səciyyələndirməyə, “gözəlliyə” olmuş meyli, üzərinə sümükdən “bəzək” və ya gözmuncuğu kimi sümükdən “həmail” taxmaq arzusunu qeyd etməyə imkan vermişdir.

Düşərgənin mütləq yaşının (31 000 il) müəyyən edilməsi onu orta paleolitə sonuna aid nadir mustye abidələri siyahısına daxil etmişdir. Düşərgənin daş məmulatlarının arasında ayrı-ayrı yuxarı paleolit elementlərinin mövcudluğu orta paleolit mustye mədəniyyətinin daşıyıcılarının – Homo neanderthalensis – daha mütərəqqi olmuş yuxarı paleolit mədəniyyətinin daşıyıcıları ilə – Homo sapiens – mümkün olan təmasları barədə fikir söyləməyə imkan vermişdir.

Əsərin nəzəri və əməli əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri orta paleoliddən yuxarı paleolitə keçid dövründə Qafqaz regionunda qədim insanların məskunlaşması və miqrasiyası, onların mümkün təmasları ilə, mənəvi dəyərlərin və təsəvvürlərin formalaşması ilə bağlı nəzəriyyələrin hazırlanmasında əsas rol oynaya bilər.

Tədqiqatların nəticələrindən ali təhsil müəssisələrinin humanitar fakültələrinin tələbələrinə Azərbaycanın tarixdən qabaqkı dövrünə aid mühazirələrdə, Azərbaycan ərazisi üçün arxeoloji, stratiqrafik və paleocoğrafi sxemlərin, habelə Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın arxeoloji xəritəsinin tərtibi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatların nəticələrindən çoxcildlik “Azərbaycan arxeologiyası”nın birinci cildində, orta və ali təhsil müəssisələri üçün Azərbaycan tarixindən dərs vəsaitlərində artıq qismən istifadə edilmişdir. Qazma mağarasında arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallardan Milli Azərbaycan tarixi muzeyinin ekspozisiyasında istifadə olunur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları öz əksini daxili və xarici elmi nəşrlərdə tapmışdır. Dissertasiya mövzusu üzrə 32 elmi məqalə dərc edilmişdir. Tədqiqatların nəticələrindən həm Azərbaycanda, həm də xaricdə keçirilən elmi forumlarda məruzə edilmişdir, o cümlədən, “Şimali, Mərkəzi və Şərqi Asiya və Amerika paleolitinin xronostratiqrafiyası” Beynəlxalq simpoziumda, XXVII Krupnov mütaliələri “Şimali Qafqazın arxeologiyasında yeni kəşflər: Tədqiqatlar və interpretasiyalar” Beynəlxalq elmi konfransda, “Avrasiyada insanın ən qədim köçmələri” Beynəlxalq simpoziumda, Azıx paleolit mağara düşərgəsinin kəşfinin 50 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi konfransda və başqa elmi forumlarda məruzələr edilmişdir.

Qazma mağarasında aparılmış tədqiqatların nəticələrinə görə elmi məlumatlar REA Arxeologiya institutunun Daş dövrü şöbəsində (Moskva şəh.), REA Tarix və maddi mədəniyyət institutunun Paleolit şöbəsində (Sankt-Peterburq şəh.) verilmişdir. Dissertasiya işi Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Arxeoloji xidmət şöbəsində müzakirə olunmuş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, altı fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyaya xəritə, mağaranın planı, şəkili cədvəllər, qrafiklər, fotosəkillər əlavə edilmişdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Birinci fəsil paleolit düşərgələrinin kəşfi tarixini və bu kəşflərə qədər olan hadisələri daxil etməklə Azərbaycanda paleolitə öyrənilməsinin əsas mərhələlərini əks etdirir.

Azərbaycanda paleolitşünaslığın təşəkkülü, yəni daş dövrünün məqsədyönlü axtarışları keçən əsrin 50-ci illərinin birinci yarısından başlanır. Övvəllər də bəzi daş tapıntıların insan fəaliyyətinin izləri ilə izah

edilməsi təşəbbüsləri olmuşdu, lakin bu tapıntılar daha çox təsadüfi xarakter daşıyırdı.

1953-cü ilin sonunda S.N.Zamyatninin rəhbərliyi və M.M.Hüseynovun iştirakı ilə daş dövrünün ilk xüsusi tədqiqatları təşkil edilmişdi. Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndi ətrafında, Avey dağının ətəyindəki Damcılı mağarasında Azərbaycanda ilk paleolit düşərgəsi aşkar edilmişdi.

1956-cı ildən, M.M.Hüseynovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Azərbaycan tarixi muzeyinin xüsusi paleolit ekspedisiyasının təşkil edilməsi ilə Azərbaycan ərazisində paleolit müntəzəm və sisteməlik tədqiqatları başlanmışdır.

Sonrakı dörd il ərzində M.M.Hüseynov Daşsalahlı, Azıx və Tağlar paleolit mağara düşərgələrini aşkar etmişdir.

1962-1966-cı illərdə Azərbaycanın Qərbində M.M.Mansurov tərəfindən 20-dən artıq açıq tipli düşərgələr aşkar edilmiş və öyrənilmişdir. Onların arasında Qayalı, Acı-dərə I, Acı-dərə II, Tatılı, Əlibayramlı, Şiş-Quzey aşel düşərgələri, Qadır-dərə, Çınqıl-təpə, Uzun-dərə, Çaxmaqlı, Marallı, Köçəskər mustye düşərgələri, Qaya-yatağı, Yataq-yeri, Sarıqaznağ yuxarı paleolit düşərgələri olmuşdur.

1983-cü ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi, dissertasiya müəllifinin iştirakı ilə Azərbaycan EA Tarix institutunun paleolit ekspedisiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasında Qazma mağarasında yeni paleolit düşərgəsini aşkar etmişdir.

1985-ci ildə Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi ilə paleolit arxeoloji ekspedisiyası Lerik rayonunda Buzeir orta paleolit mağara düşərgəsini aşkar etmişdir. Bu düşərgə Talış dağlarında ilk paleolit düşərgəsi olmuşdur.

1986-1990-cı illərdə Azərbaycanın Qərbində Ceyrançöl düzündə M.M.Mansurov tərəfindən təkrar kəşfiyyat işlərinin aparılması zamanı bir sıra (Qaradüz, Qarabığ, Sarıburun) qədim və orta paleolit abidələri aşkar edilmişdir.

Son zamanlara qədər Azərbaycanın şimalında, Baş Qafqaz dağ silsiləsinə bitişik olan geniş bir ərazidə paleolit abidələri tədqiq olunmamışdı.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Gəncə-Qazax dəstəsi A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi ilə 2012-ci ilin yay çöl tədqiqatları zamanı beş yeni paleolit düşərgəsi aşkar etmişdir. Bunlar, Göy-göl rayonundakı "Qırmızı qaya" yuxarı paleolit düşərgəsi, Ceyrançöldə Qara-təpə və Şəmkir su anbarının cənub sahilindəki orta

paleolit düşərgələri, Şəmkir su anbarının şimal sahilində və Mingəçevir su anbarının cənub sahilindəki “Qaraca” erkən paleolit düşərgələridir.

Beləliklə, yarım əsrdən çox müddət ərzində Azərbaycanda paleolit tədqiqatlarının üç iri mərhələsi seçilir.

Birinci mərhələ – 1953-1966-cı illəri əhatə edir. Kiçik Qafqazın cənub-şərqində və Azərbaycanın qərbində aparılmış kəşfiyyat işləri. Nəticədə, Damcılı, Daşsalahlı, Azıx, Tağlar mağara düşərgələri və açıq tipli düşərgələrinin aşkar edilməsi səciyyəlidir.

İkinci mərhələ – 1983-1987-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə aparılmış kəşfiyyat işlərinin nəticəsində Kiçik Qafqazın cənubunda və qərbində Qazma mağarası və Zar, Orta Şurtan düşərgələrin və Azərbaycanın cənub-şərqində, Talış dağlarında Buzeir mağara düşərgəsinin aşkar edilmişdir.

Üçüncü mərhələ – 2007-2013-cü illəri əhatə edir. Talış dağlarında kəşfiyyat işləri – Zuvandçay mağarası (onun paleolitə aid olması əlavə sübutlar tələb edir). Böyük Qafqazdakı Xorqaya paleolit mağara düşərgəsi. Qaraca erkən aşel düşərgəsini daxil etməklə Gəncə-Qazax bölgəsində beş yeni paleolit düşərgələri aşkar edilmişdir.

Beləliklə, 1953-cü ildən başlayaraq, M.M.Hüseynovun, M.M.Mansurovun, Ə.Q.Cəfərovun, A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi ilə paleolit ekspedisiyaları tərəfindən Azərbaycanın qərb rayonlarının, Kiçik Qafqaz bölgələrinin, Azərbaycanın cənub-şərqində Talış dağlarının, Böyük Qafqazın cənub yamaclarının və Kür çökəkliyinin Acınour-Ceyrançöl rayonunun tədqiqi nəticəsində 40-dan artıq paleolit abidəsi aşkar edilmişdir. Onlardan 8-i mağara tipli düşərgələridir, lakin, təəssüf ki, onların yalnız beşində mədəni qalıqlar ilkin toxunulmamış vəziyyətdə olmuşdur (Azıx, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma və Buzeir mağara düşərgələri).

İkinci fəsil iki paragrafdan ibarətdir, Qazma düşərgəsinin paleocoğrafiyasına – geomorfologiyası, mağaranın coğrafi şəraiti, palinoloji və qranulometrik analizlərinə – həsr edilmişdir, habelə düşərgəyə 31 000 il yaş vermiş radiokarbon (C14) analizin nəticələri verilmişdir.

Birinci paragrafda düşərgənin coğrafi şəraiti xarakterizə edilir. Qazma mağarası Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda, Tənənəm kəndindən 3 km. cənub-şərqdə, Qarabağlar kəndindən 11 km. şimal-şərqdə, Arpa çayının hövzəsindəki quru dərənin sol yamacında, dəniz səviyyəsindən 1508 m, Arpa çayının səviyyəsindən 30 m. nisbi hündürlükdə yerləşir.

İkinci paragrafda palinoloji və qranulometrik göstəricilər təhlil edilir. Bu göstəricilərə əsasən Qazmanın ətrafında açıq rəngli pəlid meşələri və

kserofil otlı quru ardıc seyrək meşələri olmuşdur. İqlim quru olsa da, hazırkıdan çox rütubətli olmuşdur.

Üçüncü fəsildə qazıntıların metodikası və çöküntülərin stratigrafiyası təsvir edilir. Qazma mağara düşərgəsi 1983-cü ildə M.M. Hüseynovun rəhbərliyi ilə paleolit arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aşkar edilmişdir. Mağara M.M. Hüseynovun rəhbərliyi ilə Ə.Q. Cəfərovun və dissertasiya müəllifinin iştirakı ilə 1987-1990-cı illərdə qazılmışdır. Mağarada qazıntılar A.Ə. Zeynalovun rəhbərliyi ilə 2008-ci ildə yenidən başlanmış və 2011-ci ilə qədər davam etmişdir. 2013-cü ildə abidə konservasiya edilmişdir.

Qazıntılar zamanı mağaranın təxminən 40 m² sahəsi mustyе təbəqələri səviyyəsində açılmışdır. Mağaranın girişinə yaxın hissədə 6 metrlik eninə kəsik, mağaranın içərisində 2 metrlik eninə kəsik və çöküntülərin uzununa kəsiyi alınmışdır.

Çöküntülərin təxminən 3 metrlik qalınlığı 6 təbəqəyə bölünmüşdür. Onlardan üçündə – IV, V və VI təbəqələrdə – mustyе mədəniyyətinin daş məmulatları, ocaq qalıqları və zəngin fauna materialı tapılmışdır.

Mağaranın ən çox intensiv məskunlaşması V və VI təbəqələrin yaranması zamanı olmuşdur. Məhz bu təbəqələdə ən çox sümük, kömür və daş məmulatları mövcuddur. Bu təbəqələrdə ən qalın ocaq layları müşahidə edilir.

Dördüncü fəsil üç paragrafdan ibarətdir, fauna tapıntılarına, paleolandşaftın bərpasına, Qazma mağarasında aşkar edilmiş, üzərində süni deşmə izlər olan sümüklərin təsvirinə və təhlilinə həsr edilmişdir.

Birinci paragrafda Qazma mağarasında aşkar edilmiş sümüklərin təhlili verilir. Mağaradan 26-dan artıq heyvan növünə aid 22 000 sümük tapılmışdır. Fauna qalıqlarının təyini D.V.Hacıyev və S.D.Əliyev tərəfindən edilmişdir.

Sümüklərin əksəriyyəti orta paleolitə aid olan IV, V və VI mədəni təbəqələrdə tapılmışdır. Fauna qalıqlarına əsasən, Qazma mağarasının ibtidai sakinlərinin əsas ov obyektləri pleystosen eşşəyi, ceyran, maral və keçi olmuşdur.

Fəslin ikinci paragrafında Qazma mağarası ətrafındakı paleolandşaft təsvir edilir. Qazma mağarası stasionar düşərgə üçün ən əlverişli seçim olmuşdur – rahat mağara, nisbətən yaxın daş xammalı mənbəyi, heyvanlar aləmi ilə zəngin çöl və meşə dağ ətəyi zonası qədim insanların burada məskunlaşmasının şərtləndirmişdi.

Üçüncü paraqrafda deşilmə izləri olan sümüklərin təsviri verilir. Onlardan ən maraqlısı ceyranın aşıq sümüyüdür. Deşiyin qırağındakı izlərə əsasən demək olar ki, sümükdən bəzək və ya həmayil kimi istifadə edilmişdir.

Beşinci fəsil, üç paraqraftan ibarətdir, Qazma paleolit mağara düşərgəsinin daş məmulatına həsr edilmişdir.

Birinci paraqrafda alətlərin istehsal edilməsi üçün xammal xarakterizə edilir və onun ehtimal edilən mənbələri müəyyənləşdirilir. Kolleksiyanın əksər hissəsini obsidian (89,1%) və cüzi hissəsini çaxmaq daşı təşkil edir.

Obsidianın ən ehtimal edilən mənbələri Qazma sakinləri üçün Araz və Arpa çayları məcrası olmuşdur ki, ora obsidian Kəlbəcər yatağından çaylar ilə gətirilə bilərdi.

Fəslin ikinci paraqrafında daşın ilkin işlənmə texnikası təhlil edilir ki, birinci növbədə nukleuslar, sonra onlardan alınmış hazırlıqlar təsnif edilir.

Qazma mağarası kolleksiyasında cəmi 3 nukleus var ki, onların ikisi V, biri isə VI təbəqədəndir. Onlardan ikisi obsidiandan və biri çaxmaq daşından hazırlanmışdır. İki nümunə lap çox işlənmişdir və nüvənin qalıq formalarını ifadə edir.

Nüvələrin cüzi nümunələri, mağarada onların ilkin qopuqların olmaması, bununla belə onların son dərəcə işlənilməsi güman etməyə əsas verir ki, daşın ilkin parçalanması mağaranın xaricində aparılmışdır, düşərgəyə isə əsasən hazırlıqlar gətirilirdi və sonradan onlarda ikinci dəfə işlənmə aparılırdı. Nukleusların lap çox işlənilməsi xammalın çatmaması və ya Araz və Arpa çayları məcrasından daha uzaq rayonlardan gətirilməsi ilə bağlı ola bilərdi.

Mağaranın mustye təbəqələrində 898 ədəd daş məmulatı aşkar olunmuşdur. Onların üçdə bir hissəsindən artığı – 749 məmulat – V və VI təbəqələrin payına düşür.

Texniki göstəricilər Qazma mağarasının daş məmulatını bütövlükdə levallua tipli, lövhəvari, fasetləşmiş kimi müəyyən etməyə və bütün hazırlıq kolleksiyasını incə və zərif kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Fəslin üçüncü paraqrafı Qazma mağarasının daş məmulatının tipoloji xarakteristikasına həsr edilmişdir.

İkinci dəfə işlənmə izi olmayan hazırlıqlar. Kolleksiyada belə hazırlıqların 34 ədədi seçilmişdir (17-si obsidiandan, 17-si çaxmaq daşından) ki, onlar kifayət qədər iridir və əksərən alətlərin hazırlanması üçün tam yararlı olmuş, lakin müəyyən səbəblərdən onların hazırlanması başa çatdırılmamışdır. Onların əksəriyyətini lövhələr (3 fraqmenti daxil

etməklə 16 ədəd), qəlpələr (13 ədəd) və üçbucaq qopuqlar (5 ədəd) təşkil edir.

Levallua itiucluları (9 ədəd, o cümlədən 3 fraqmentləşdirilmiş). Retuşsuz levallua itiucluları kolleksiyası kiçikdir, baxmayaraq ki, mağaranın hər üç mustye təbəqəsində mövcuddur. Onlardan beşi obsidiandan, o cümlədən, fraqmentləşdirilmişlər və dördü çaxmaq daşındandır.

Fraqment itiuclularının birinin bazal hissəsi, ikisinin isə distal hissələridir və ikisi də levallua itiuclularının birinci götürülməli distal fraqmentləridir. Onlar IV və V təbəqələrdə aşkar edilmişdir.

Retuşlanmış levallua itiucluları (11 ədəd, o cümlədən 1 fraqmentləşdirilmiş). Retuş edilmiş levallua itiucluları kolleksiyası retuş edilməmiş kolleksiya kimi kiçikdir və mağaranın hər üç mustye təbəqəsində mövcuddur. Əslində bunlar həmin birinci və ikinci götürməli levallua itiuclularıdır, lakin ikinci işlənmə izləri ilə. Onlardan altısı obsidiandan, o cümlədən biri fraqmentləşdirilmişdir və beşi çaxmaq daşındandır.

Yeganə fraqmentləşdirilmiş nümunə itiuclunun distal hissəsidir.

Birinci götürülməli levallua itiucluları cəmi üç ədəddir. Onlardan ikisi retuşsuz levallua itiuclularıdır və hər ikisi distal fraqmentlər ilə təqdim edilmişdir. Birinci götürməli retuşlu bütöv levallua itiuclunun yeganə nümunəsi silisiumlu şistdəndir.

Retuşlu levallua itiuclularının ikinci işlənməsi bir qayda olaraq xırdafasetli, maili, pulludur.

Mustye itiucluları (46 ədəd, o cümlədən 17 fraqmentləşdirilmişdir). Tipoloji baxımdan alətlərin ən zəngin kolleksiyasıdır. İtiuclulardan yalnız biri silisiumlu şistdəndir, qalanları isə obsidiandandır. İkinci işlənmə əsasən dik və ya yarım dik, tipik mustye, pulluvarı, bir və iki cərgəli retuşla xarakterizə edilir.

Mustye itiucluları adətən xammalın kənarlarının daha çox kəsilməsinə səbəb olan dərin, retuşla formalaşır. Bel hissələri isə əsasən yayılmış retuşla işlənmişdir.

Qarınıq retuşdan, yalnız, itiucluların proksimal hissələrinin akkomodasiyası məqsədilə istifadə olunurdu. Bu işləmə növü kifayət qədər yayılmışdır. Mustye itiuclularının 40%-dən çoxunun özək hissəsi nazikləşdirilib. Bununla belə, bir qayda olaraq iki məqsəd güdülürdü: alətləri nizənin sapına bərkitmək üçün və alətin bir tərəfində barmaq üçün yer düzəlmək məqsədi ilə bel hazırlamaq.

Qazma kolleksiyası mustye itiucularının demək olar ki, yarısı bazal nazikləşdirmə ilə, dördüdə biri isə uzun proporsiyalar ilə xarakterizə olunur. 22 əşyanın bünövrəsi müxtəlif dərəcədə əlavə düzəldilmişdir. Bu, bazal hissəsinin səciyyəvi çapması (4 nümunə), habelə bel, qarın və hər iki tərəfindən müxtəlif nazikləşdirilmələrdir. Qarın tərəfindən 8 ədəd, bel tərəfindən dörd çapılmış bazal hissəli nümunələrindən birini daxil etməklə 7 ədəd, həm bel, həm də qarın tərəfindən 4 ədəd nazikləşdirilmişdir.

Bir mustye itiucunun hər iki qırağından qarınıq ankoşu vardır. İtiucuların doqquzu uzun proporsiyalıdır.

Zəif ifadə edilmiş saplaq retuşlu itiucular (3 ədəd). Qazma kolleksiyasında bu cür cəmi üç alət vardır. Onların hamısı obsidiandan hazırlanmış, biri V və ikisi VI təbəqədəndir.

İtiucular (9 ədəd). Bu qrupa itiucunun klassik tərifə (alətin oxu zərbənin oxu ilə üst-üstə düşən üçbucaqlı qopuq) düşməyən müxtəlif itiucular daxil edilmişdir. Onların hamısı obsidiandandır və V təbəqədə aşkar edilmişdir. Bu alətləri iki qrupa bölmək olar: a) müxtəlif bütöv itiucular; b) özək hissələri nazikləşdirilmiş itiucular.

Limaslar və ya ikitərəfli itiucular (7 ədəd, o cümlədən 1 fraqment). Alətlərin hamısı V təbəqədəndir. Obsidian lövhələr üzərində hazırlanıb. İkinci dəfə işlənmə dik, yarım dik və alətin bütün bel tərəfini əhatə edən retuşla işlənilib.

Qaşovlar. Mustye itiucularından sonra sayca ikinci alətlər qrupudur ki, 35, o cümlədən, ikisi fraqmentləşdirilmiş alətdən ibarətdir. Bu tip alətlər bütün çaxmaqdaşlı alətlərin dördüdə birini təşkil edir. Qaşovların əksər hissəsi (77%) V və VI təbəqələrdə aşkar edilmişdir. Onların arasında sadə bir ağızlı, düz iki ağızlı, konvergent, küncü və eninə qaşov tipləri müəyyən olunub. İkinci dəfə işlənmə əsasən üzlü, maili və pulluvari retuşla işlənilib. Qazma kolleksiyasında yalnız bir qaşovda qarşı retuşa rast gəlinib.

Sadə bir ağızlı qaşovlar (18 ədəd, o cümlədən 1 fraqmentləşdirilmişdir.). Qazma qaşovları içərisində sayına görə ən çoxu sadə bir ağızlı qaşovlar kolleksiyasıdır. Bu tip qaşovların düzəldilməsi üçün obsidiandan və çaxmaq daşından istifadə edilirdi (hərəsindən 9 ədəd). Qazma kolleksiyasında bu tip qaşovlar arasından proksimal nazikləşdirilməli qaşovlar, habelə belli formalar ayrılmışdır. Bu tip alətlərin ehtimal edilən funksional təyinatını nəzərə alaraq belli formalarının, yəni barmaq üçün dirənmənin formalaşmasının mövcudluğu istisnadən daha çox normadır və təəccüblü deyil ki, 18 sadə bir ağızlı qaşovların yarısı belli formalardır. Bunlardan yeddisinin süni, iksinin isə təbii belidir.

Qazmanın bir ağızlı qaşovlarının kiçik kolleksiyasında düz, qabarıq və batıq formalar üstünlük təşkil edir. Bununla belə tək-tək təsadüf edilən düz-qabarıq, batıq-qabarıq, habelə diaqonal qaşovlar aşkar edilmişdir ki, onları adi yan qaşovlara aid etmişik. Retuş, bir qayda olaraq üzlü, maili və pulluvaridir (bəzi hallarda subparallelə yaxındır), nadir hallarda ikicərgəli və çoxcərgəlidir, bəzi hallarda alətlərin özək hissələri həm bel, həm də qarın tərəfdən nazikləşdirilir (4 ədəd).

İki ağızlı düz qaşov (1 ədəd.). Yeganə nümunəsi VI təbəqədə aşkar edilmişdir. Alət iri obsidian lövhə üzərində hazırlanmışdır.

Konvergent qaşovlar (6 ədəd, o cümlədən 1 fraqmentləşdirilmiş). Qazma kolleksiyasında bu cür altı alət vardır ki, onların beşi obsidiandan, biri silisiumlu şistdəndir. Konvergent qaşovların kiçik kolleksiyası özünə demək olar ki, bütün növlərini daxil etmişdir: düz qabarıq, iki ağız qabarıq və düz qaşovlar. Bu alətlər sırasına bir fraqmentləşdirilmiş qaşovu da əlavə etmişik. Alətin uc hissəsi qırılıb.

Künclü qaşovlar (7 ədəd). Bu konvergent qaşovların xüsusi növüdür ki, alətin oxu hazırlıqın oxu ilə üst-üstə düşür. Sayca bu tip alətlər sadə bir ağızlı qaşovlardan sonra ikinci yerdədirlər. Altısı obsidiandandır biri çaxmaq daşından. Texniki cəhətdən onların əksəriyyəti üçbucaq qəlpələr üzərində hazırlanıb, işlək ağızları əsasən düzdür.

Eninə ağızlı olan qaşovlar (3 ədəd). Onların hamısı obsidiandandır və yalnız V təbəqədə rast gəlinir. Bu tip alətlərin işlək ağızları zərbə xəttinə qarşı yerləşirlər. Onların ikisi alt tərəfdən retuşlanıb. Birinin işlək ağızı batıqdır, retuş yaridik pulluvaridir, digərinin işlək ağızı düzdür, retuş xırda fasetli, maili pulluvaridir. Diqqəti cəlb edən üçüncü alətdir. Alətin batıq işlək ağızı hər iki tərəfdən işlənib. Qazma kolleksiyasında bu cür alət yeganədir.

Əks dişəkli qaşov (1 ədəd). Alət IV təbəqədə tapılıb. İşlək ağızı maili pulluvarı dişəklə işlənib. Qaşovun iki işlək ağızı var. Biri bel tərəfdən işlənib, digər işlək ağızı alt tərəfdən. Bu cür alətin yeganə nümunəsi Tağlar mağarasında da tapılmışdır.

Qazma mağarasında cəmi 35 ədəd qaşov tapılıb. Bütün qaşovların 8-i (23%) bu və ya digər formada nazikləşib: 5-i (63%) qarın tərəfdən, 2-si (25%) həm qarın həm bel tərəfdən və 1-i (12%) yalnız bel tərəfdən. Qaşovların 9-u (26%) bellidirlər və hamısı sadə bir ağızlı qaşov qruplarına daxildirlər.

Onların 7-sinin (78%) süni, 2-sinin (22%) isə təbii beli vardır. Bir ədədi eninə ağızlı olan qaşovdur və bir ədədi əks dişəkli qaşovdur.

Qaşovcuqlar (4 ədəd). Onların hamısı obsidiandandır, üçü IV, biri isə VI təbəqədən tapılıb. Bütün qaşovcuqlar oval formalı qəlpə üzərində hazırlanıb.

Bizlər (8 ədəd). Onların altısı obsidiandan, dördü çaxmaq daşındandır. Onların bütün təbəqələrdə təmsil olunmalarına baxmayaraq əksər hissəsi (6) V təbəqədən, o cümlədən, ikisi çaxmaq daşından hazırlanmışdır. Ölçülərinə görə bizlər kifayət qədər fərqlidirlər, ən kiçiyi 2 sm, ən böyüyü 4,8 sm-dir.

Bıçaqlar (12 ədəd.). Bıçaqların səkkizi obsidiandan, dördü çaxmaq daşındandır. Bu alətləri bıçaq kimi təsvir edən zaman biz, əsasən, F.Bordun tipoloji etalonuna əsaslanmışıq ki, alətin qalın bir tərəfi retuşlanmamış nazik işlək ağzın əksində yerləşir. Bununla belə bu formanı əsas götürərək, biz bıçaqlar kateqoriyasına V təbəqədən retuşlu bir aləti də daxil etmişik. Etalon bıçağın əlamətlərini saxlasa da o digər bıçaqlardan fərqli elementlərə malikdir. Əgər gələcəkdə də bu tip analoji formalı bıçaqlar tapılırsa onları Qazma tipli bıçaqlar adlandırmaq olar.

Pulçuqvari alətlər (7 ədəd). Bu qrup alətlərin (pièces esquillees), hamısı obsidiandandır. Onlardan üçü V, üçü VI, biri isə IV təbəqədə tapılmışdır. Alətlərin beli pulluvarı retuşla formalaşmışdır.

Müxtəlif alətlər (3 ədəd). Bu qrupa tək-tək təmsil olunmuş alətlər daxildir və onların hamısı obsidiandandır. IV təbəqədən dimdikvari alət, VI təbəqədən oyuqlu alət və iskanəvari alət aşkar edilmişdir.

Retuşlu qopuqlar (36 ədəd, o cümlədən 4-ü fraqmentləşdirilmişdir). Ümumi qəbul edilmiş alət tipləri çərçivəsinə daxil edilməyən ikinci dəfə işlənmə izi olan kifayət qədər böyük alətlər qrupudur. Onlardan 25-i (4 fraqment daxil olmaqla) obsidiandan, 10-u çaxmaq daşından və silisiumlu şistdən və 1 nümunə tuf daşındandır. Bu alətlər lövhə, qəlpə və üçbucaq qəlpələr üzərində hazırlanıb. İki alətdə proksimal nazikləşdirmə qeydə alınmışdır. Biri bel tərəfdən digəri həm bel həm qarın tərəfdən.

Alətlərin fraqmentləri (38 ədəd). İkinci dəfə işlənmə izi olan bütün əlamətləri ilə fraqmentləşdirilmiş alətlərin çoxsaylı qruplardan biridir, lakin saxlanmış fraqmentlər dəqiq tipoloji tərif verməyə imkan vermir. Buna imkan verən alətlərin fraqmentləri müvafiq tipoloji qruplarda tərif edilmişdir. Tipoloji tərifi olmayan alət fraqmentləri bütün təbəqələrdə aşkar olunmuşdur ki, onların əksər hissəsi V və VI təbəqələrdən (müvafiq olaraq 15 və 19 ədəd), və 4 ədəd IV təbəqədədir.

Altıncı fəsil Qazma düşərgəsinin daş məmulatlarının xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Qazma mağarasının daş məmulatlarının bütün göstəriciləri onun orta paleolit son mərhələsinə aid olduğunu göstərir.

Dissertasiyanın **nəticəsində**, Qazma orta paleolit mağara düşərgəsinin kompleks tədqiqatları əsasında əldə edilən elmi nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Palinoloji və qranulometrik araşdırmalara əsasən təxminən 30 000 il qabaq Qazma mağarası rayonunda açıq rəngli palıd meşələri və kserofil otlu arid ardıc seyrək meşələri inkişaf edirdi. İqlim quraqlıq ilə səciyyələnirdi.

Fauna qalıqlarına görə mağara sakinlərinin əsas ov obyektləri pleystosen eşşəyi, ceyran, maral və keçi olmuşdur.

Aşel kompleksləri ilə müqayisədə mustye düşərgələrinin sayının artmasına görə orta paleolit mədəniyyəti daşıyıcılarının yeni ərazilərdən istifadə edilməsi kütləvi xarakter almışdır. Bununla belə müxtəlif abidələrdə, nisbətən kiçik məkanda daş alətlərin dəyişkənliyi düşərgələr arasındakı əlaqələrin zəifliyini və ya olmamasını təsdiq edə bilər.

Qazma kolleksiyasının bir sıra əlamətləri Qazma mağarasında məskən salmış qədim ovçuların və yığıcıların olduqca yüksək sosial təşkilatlanmasını göstərir. Məsələn, mağarada abad ocaqlar (onlardan birinin ətrafında daş düzümün olması), onların ətrafında daş artefaktların və təsərrüfat tullantılarının cəmləşdirilməsi neandertal adamının həyatında ocağın sadəcə qızdırılma və ya yemək hazırlamaqdan daha böyük rol oynaya biləcəyini göstərir. Neandertal adamının mağarasındakı tonqal ev ocağının rolunu oynamışdır ki, ətrafında düşərgə sakinləri yığışardılar, gördüklərindən danışardılar, öyrənərdilər, bu da nitqin, sosial münasibətlərin inkişafına kömək edirdi. Onların təşkilatlanmasının belə səviyyəsinə sümükdən düzəlmiş xırda məmulatların aşkar olunması da dəlalət edir ki, bunlardan da bəzək və ya hamayil kimi istifadə edilirdi.

Qazma kolleksiyasının alətlərinin demək olar ki, üçdə birini itiüclular təşkil edir, eyni zamanda onların əksəriyyətində nazikləşdirilmiş özək ilə bəzilərinin üzərində atılarkən alınmış aşınma izlərinin olması, çox güman ki, cidalardan istifadə olunmaqla kifayət qədər yaxşı mənimsənilmiş ovçuluq üsullarının olduğunu sübut edir.

Tipik mustye alətləri arasında yuxarı paleolit elementlərinin mövcudluğu mustye mədəniyyəti daşıyıcılarının başqa, daha da uyğunlaşdırılmış və inkişaf etmiş bioloji növ ilə gəlmiş, onlar üçün yeni bir

texnologiyanı mənimsəmək təşəbbüslərindən xəbər verə bilər. Lakin bu, zamanda və məkanda yanaşı yaşayan Homo nəslinin iki növünün fiziki təmasları mütləq olmamalı idi, neandertal adamları Homo sapiens yuxarı paleolit alətlərini təsadüfən də tapıb gətirə bilərdilər.

Bütün mustye təbəqələrində Qazma mağarasının materialları lövhə, belli formalarının və levallua komponentin olması ilə tipik mustye qrupu çərçivəsində genetik vahiddir və Cənubi Qafqaz və Zaqqos abidələri ilə paralellərə malikdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Исследования мустьерской пещерной стоянки Таглап / Тезисы докладов конференции "Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане". Баку, "Элм", 1988, с.1-2 (в соавторстве).

2. Основные итоги изучения палеолита Азербайджана / Труды конференции молодых ученых Академии наук "Великий Октябрь и современность: Актуальные проблемы обществоведения". Баку, "Элм", 1988, с. 42-44.

3. Обработанные кости из пещеры Газма / Труды научной конференции посвященной дню восстановления Азербайджанской государственности. Баку, "Элм", 1991, с. 3-5.

4. Qazma paleolit düşərgəsi // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri, (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), Bakı, 1991, № 1, s.78-85 (müştərək).

5. Палеогеография пещерной стоянки Газма (Нахичеванская автономная республика) / Доклады научной конференции посвященной проблемам истории Азербайджана. Баку, 1992, с. 3-6 (в соавторстве).

6. Новая мустьерская стоянка Газма в Азербайджане / Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной, Восточной Азии и Америки: Доклады международного симпозиума. Новосибирск, 1992с. 26-32 (в соавторстве).

7. Исследовательские работы палеолитической археологической экспедиции в 1986-1990 годах / Материалы научной конференции посвященной последним итогам археологической и этнографической науки в Азербайджане. Баку, "Билик", 1992, с. 4-6 (в соавторстве).

8. Yardımlıda paleolit dövrünün abidələri / Görkəmli Azərbaycan Arxeoloqu Salex Mustafa oğlu Qaziyevin anadan olmasının 100-illiyinə

həsr olunmuş elmi sessiyasının materialları. Bakı, "Elm", 1994, s.10-11 (müştərək).

9. Пещера Газма - древнейшее поселение в Нахчыване / "Археология и Этнография Кавказа" Международная научная конференция. Краткое содержание докладов. Баку, 2000, с. 111-113.

10. Краткие итоги исследования палеолитической пещерной стоянки Газма / Международная научная конференция "Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа". Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси, 2004, с. 67.

11. Предварительные итоги разведочных работ совместной азербайджано-российской палеолитической экспедиции осенью 2005 года / Международная научная конференция "Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа". Материалы конференции. Баку, 2005, с. 90 (в соавторстве).

12. Результаты разведочных исследований на севере Азербайджана в 2005 г. / Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий (Материалы Годовой сессии Института археологии и этнографии СО РАН 2005 г.) – Новосибирск: Изд-во ИАЭ СО РАН, 2005. – Т. XI., часть I, с. 63 – 67 (в соавторстве).

13. Нижнепалеолитические находки на севере Азербайджана (юго-восточный склон Большого Кавказа) / Международная научная конференция "Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа". Тбилиси, 2007, с. 127-129 (в соавторстве).

14. Zuvandçay vadisində arxeoloji tədqiqatlar / 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanada aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. A.A.Abbasovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. "Nafta-Press" nəşriyatı. Bakı, 2007, s. 18-19 (müştərək).

15. Qazma mustye düşərgəsində arxeoloji qazıntıların bərpası // Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar. "Xəzər Universiteti" nəşriyatı. Bakı, 2008, s. 14-16.

16. К вопросу датировки пещеры Газма / Международная научная конференция "Кавказ Археология и Этнология". Материалы конференции. Баку, 2009, с. 35-40.

17. Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar (Naxçıvan MR, Şərur rayonu) // Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar 2009. "Xəzər Universiteti" nəşriyatı. Bakı, 2010, s. 26-30 (müştərək).

18. Палеоэкологические условия обитания человека в Нахчыване в эпоху мустье (по материалам пещерной стоянки Газма,

Азербайджан) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2010. № 2, с. 2-6 (в соавторстве).

19. Мустьерская стоянка Газма в Нахчыване / Карабах в каменном веке. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. Баку, "Текнур", 2010, с. 148-162.

20. Corroborated hypothesis of azerbaijani scholar / Карабах в каменном веке. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию открытия палеолитической пещерной стоянки Азых в Азербайджане. Баку, "Текнур", 2010, р. 277-281

21. Пещера Газма – первая палеолитическая стоянка в Нахчыване // *Azərbaycan arxeologiyası*, 2011, cild 13, №2, с. 22-34.

22. Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar (Naxçıvan MR, Şərug rayonu) // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2010. "Xəzər Universiteti" nəşriyatı*. Bakı, 2011, s. 33-38.

23. Исследование палеолита в Нахчыванском регионе Азербайджана / Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения. Материалы международной научной конференции. Махачкала, 23-28 апреля 2012 г. – Махачкала: Мавреев, 2012, с. 50-52.

24. Naxçıvan ərazisi orta paleolit dövründə / Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, "Əcəmi" NPB, 2012, s. 108-115.

25. Naxçıvan Muxtar Respublikasında paleolitın tədqiqatı // *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011. "Xəzər Universiteti" nəşriyatı*. Bakı, 2012, s. 37-44.

26. Naxçıvanda paleolit dövrünə aid son tədqiqatlar // *Azərbaycan arxeologiyası və Etnoqrafiyası 2012, № 1, s. 4-10*

27. Новые памятники каменного века в Гянджа-Газахском регионе Азербайджана // *Azərbaycan arxeologiyası və Etnoqrafiyası 2013, № 1, s. 4-22, (в соавторстве)*.

28. Палеолитическая пещерная стоянка Газма в Азербайджане // *Записки Института истории материальной культуры РАН, № 8, СПб. 2013, с. 26-33.*

29. Азербайджан как часть пространства антропогенеза // *"IRS Наследие", № 4 (64), М.: 2013, с. 30-33.*

30. Azərbaycanca yeni paleolit abidələri // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2012. "Xəzər Universiteti" nəşriyatı. Bakı, 2013, s. 41-52 (müştərək).

31. Доисторический Азербайджан как часть пространства антропогенеза / Материалы Международной научной конференции "Археология и этнография Азербайджана в период независимости", посвященной 20-летию создания Института. Баку, Изд-во "Университет Хазар", 2013, с. 29-30.

32. Первый топорик (hachereau sur éclat, flake cleavers) в ашеле Кавказа // Stratum plus. Археология и культурная антропология, 2014, № 1, с. 17-27 (в соавторстве).

ПАЛЕОЛИТ НАХЧЫВАНА

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена научному осмыслению всех обнаруженных на среднепалеолитической пещерной стоянке Газма археологических и палеонтологических материалов.

Диссертация состоит из введения, шести глав, заключения и списка используемой литературы. К диссертации прилагаются карта, план пещеры, иллюстрации в таблицах, графики, фотографии.

Во введении обоснована актуальность темы диссертации, определены хронологические рамки исследования, прокомментирована степень изученности проблемы. Рассмотрены цели и задачи исследования, отмечена научная новизна и практическое значение исследования.

Первая глава отражает основные этапы изучения палеолита Азербайджана, включая историю открытия палеолитических стоянок и события, предшествующие этим открытиям.

Вторая глава посвящена палеогеографии стоянки Газма: геоморфологии, географическому положению пещеры, палинологическим и гранулометрическим данным, а также приводятся результаты радиуглеродной (C^{14}) датировки, оценившей возраст стоянки в 31 000 лет.

В третьей главе описывается методика раскопок и стратиграфия отложений.

Четвертая глава посвящена фаунистическим находкам, реконструкции палеоландшафта, описанию и анализу обнаруженных в пещере Газма костей со следами искусственного сверления.

Пятая глава, состоящая из трех параграфов, посвящена каменной индустрии палеолитической пещерной стоянки Газма.

Шестая глава посвящена особенностям каменного инвентаря стоянки Газма. Все показатели индустрии пещеры Газма свидетельствуют о принадлежности ее к финальной стадии среднего палеолита. Газминская индустрия имеет параллели с рядом стоянок Южного Кавказа.

В заключении диссертации обобщаются научные данные, полученные на основе комплексных исследований среднепалеолитической пещерной стоянки Газма.

NAKHCHIVAN'S PALEOLITHIC

SUMMARY

This thesis is devoted to the scientific interpretation of the whole archeological and Paleontologic material discovered at the Middle Paleolithic site of Cave Gazma.

The thesis consists of the introduction, six chapters, conclusion, and list of references. The thesis is attached by a map, a scheme of the cave, illustrations in tables, charters, and photographs.

The introduction substantiates actuality of the thesis's theme, defines chronology of the study, and comments on the degree of the issue's being explored. It considers aims and tasks of the study, points out to the scientific innovation and practical significance of the study.

Chapter 1 reflects main stages of the study of Azerbaijan's Paleolithic, including the history of discovery of Paleolithic sites and events that foreran these discoveries.

Chapter 2 is devoted to the Paleogeography of the Cave Gazma: the cave's geomorphology and geographical location, Palinologic and granulometric data; it also yields the results of C14 radiocarbon dating, according to which the site is 31,000 years old.

Chapter 3 describes the methodology of excavations and stratigraphy of sediments.

Chapter 4 is devoted to faunistic discoveries, reconstruction of the Paleolandscape, description and analysis of bones bearing traces of artificial drilling found in the Cave Gazma.

Chapter 5 consisting of three paragraphs is devoted to the stone industry of the Paleolithic site of Cave Gazma.

Chapter 6 is devoted to peculiarities of stone implements of the Cave Gazma. All indicators of the Cave Gazma industry prove that it is dated back to the final stage of the Middle Paleolithic. The Gazma industry has parallels with that of a series of Southern Caucasian sites.

The thesis's conclusion summarizes scientific data obtained on the base of complex studies of the Middle Paleolithic site of Cave Gazma.